

ЗС (Алт)
С 90

Н. У. УЛАГАШЕВ

96960.

XII-80

80САЛТ)

с 90

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН ИСТОРИЯ,
ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРА ЖАНЫНАН
НАУЧНЫЙ ШИНЖУ ӨТКҮРЕТЕН ИНСТИТУДЫ

С. С. СУРАЗАКОВ

КАЙЧЫ
Н. УЛАГАШЕВ

(Чыккан кўнинен ала
јўс јылдыгына учурлаган
материал)

Горно-Алтайская Область
Библиотека

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1961

96960 ✓

○

✓

Handwritten signature

Бу жыл алтай албатынын атту-чуулу кайчызынын Николай Улагашевич Улагашевтин адыла колбулу болуп эки күн темдектелет: 30 январьда ол жада калганынан ала он беш жыл, 17 мартта чыккан күнинен ала жүс жыл бүткөн. Бу эки күнди алтай албаты текши темдектеп, бойынын күндүлү жаан кайчызынын адын сүрекей жылу эске алынат.

Н. У. Улагашевтин жүрүминин көп саба жылдары Улу Октябрьский социалистический революциядан озо өткөн. Же оны ол өйлөрдө жаңыс ла жербойындагы уккан улус билетен. Совет жаң келген соңында Улагашевтин жүрүми сыраңай башка айалгада өдүп, онын ады-чуузы бастыра Алтайга ла Совет ороонго жайылган.

Коммунистический партия ла Совет башкару бистин орооннын ончо албатыларынын, ол тоодо алтай да албатынын, жаңы культуразын өскүрерине жаан ажару салган. Же социалистический культураны тюзөп тура, бис албатынын озогы культуразын туура таштабай жадыбыс — деп, В. И. Ленин айткан.¹

Алтай албатынын жебрен өйлөрдөн бери тюзөп келген оос поэтический искусствозынын эн ле жаан кебери кай чөрчөктөр болуп жат. Олор албатынын жадын-жүрүминде ончо өйлөрдө сүрекей жаан учурлу болгон, ненин учун дезе, бу чөрчөктөрдө албатынын жадын-жүрүминин исторический айалгалары, ченемели, санаа-шүүлтелери, нени сакыганы, неге иженгени, онын кылык-жандары көргүзилген; олор албатынын бийик художественный

---

¹ В. И. Ленин, Соч., 29 т., 52 стр.

творчествозы болуп, улустың санаазына, искусствоны сүүрине үредерине јаан салтарын јетирген.

Бу чөрчөктөрдиг историко-культурный учуры эмдиги де өйдө жылыбаган. Бис олардон албатының озогы исторический јадын-јүрүмин билип аладыбыс; оларды эмди де улус јилбиркеп кычырып, чындык санаалу, јакшы кылык-јандарлу болорына, төрөлин сүүрине, албатының керектеринде эрчимдү туружарына тазыгып јадылар. Чөрчөктөрдөң бис албатының јадын-јүрүмди, улусты, ар-бүткенди — не ле немени сөслө журап көргүзер эп-аргаларына, албатының тилиниң байлыгыла тузаланарына үренедибис.

Улу Октябрьдан озо алтай албатының бу мындый сүрекей јаан учурлу искусствозын каанның башкарузы чек керексизбеген. Алтай чөрчөктөрдиг каа-јаа ла ученыйлар јууп, кепке базып чыгаргандар, је бу да бичиктер научный ла амадулу болуп чыгып, албаты оларло таныжар аргазы јок болгон. Коммунистический партия ла Совет башкару алтай оос поэтический творчествозы, өскө албатылардың ондый ок поэзиязын чылап, бийик баалап, советский ученыйлардың ла литераторлардың ајарузын бу озогы художественный памятниктерди јуурына, шиндеерине, кепке базып, бастыра албатыга таркадарына ууландырып, бу иштин јаан политический ле культурный учурын јартаган. Бу јаан килемјиниң шылтуунда алтай кайчының Н. У. Улагашевтин де кайлап айдып турган чөрчөктөри бастыра јонго таркаган, оның бичиктерин алтай ла өскө дө албатылардың кычыраачылары сүрекей јилбиркеп кычырып, тың сүүй берген, оның ады бистин ороондо сөстин искусствозының бийик устарының тоозында адалган. Улагашевтен бичилген чөрчөктөр бойының идейный учуры ла поэтический кебери аайынча алтай албатының эпозының эн артыгы болуп јат. Олар көп катап кепке базылган, канча-канча тилдерге көчүрилип, бастыра ороонго јайылган.

Улагашевтин ижин Совет башкару бийик баалап, оны 1939 жылда «Знак Почета» орденле, јуу өйинде «Ада-Төрөл учун Улу јууның өйинде мактулу иш учун» медальла кайралдаган. Ол алтайлардан совет писательдердин Союзының члени болгон баштапкы улустың бирүзи.

Бу күндерде Улагашев чыккан күннен ала јүс жыл

бүткенин темдектеп, онын ады жажына ундылбазын деп, партиянын областной комитеди ле облисполком, совет писательдердин Союзынын Туулу Алтайдагы бөлүги бир канча жөптөр тургускандар, ол тоодо Н. У. Улагашев керегинде журт жерлерде, клубтарда, колхозтордо, совхозтордо ло предприятиелерде лекциялар кычырары, вечерлер өткүрери. Бу брошюранын авторы ол керектерди өткүрерге жөмөлтө болзын деп, мында Н. У. Улагашевтин биографиясын, чөрчөк айдарга үренгенин, онын чөрчөктөринин учурын кыскарта бичийт.

Улагашев керегинде алдында да бир канча статьялар бичилген. Олордон анчадала Н. У. Улагашевти жаантайын угуп, чөрчөктөрүн бичип, редактировать эдил жазаган, онын жуук нажылары болгон улустын — П. В. Кучияктын ла А. Л. Коптеловтын — статьяларын темдектеер керек.¹ Бу сүрекей жылбүлү бичилген статьялар Улагашев керегинде алтай фольклористикада төс материал болуп жат. Бу брошюранын авторы Улагашев керегинде бичип тура, олорго тайанып, олордон аткарынат. Же онызыла коштой автор Улагашев керегинде бир канча жагы материалдар кожот. Олорды ол 1942 жылда Н. У. Улагашевтен чөрчөктөр бичиирде, онын бойынан, онын уулынан Улагашев Иннокентийден, балазынын балазынан, Улагашева Үренчиден, кайчыны угуп жүргендерден: О. К. Алексеевтен, Е. А. Таштамышевадан (чөрчөкчи улус), Н. Г. Куранаковтон, А. П. Кучияктаг (Улагашевтин чөрчөктөрүн бичиген улус) оног до өскөлөринен уккан. Бу жагы жетирүлер алтай фольклористикага база керектү болор деп иженип, автор олорды куучындап берген улуска жаан быйан сөзин айдат.

* * *

Н. У. Улагашев 1861 жылда 17 мартта Сары-Көкши өзөктө Кам-Тыт деп жерде жаткан күзен сөөктү Улагаш деп анчынын билезинде чыккан.

---

¹ П. Кучияк. В гостях у кайчы, журнал «Октябрь», 1939, №5—6; П. Кучияк. Ойроттын кайчызы, «Алып-Манаш» деп бичикте, Ойрот-Тура, 1940, 1—10 стр; П. Кучияк. Певец Ойротии, журнал «Народное творчество», 1939, № 2, стр. 32—36; А. Л. Коптелов. Н. У. Улагашев и ойротский народный эпос, в кн. Н. Улагашева «Алтай-Бучай» Новосибирск, 1941, стр. 5—50; А. Л. Коптелов. Н. У. Улагашев и его былины, в кн. Н. Улагашева «Малчи-Мерген», Ойрот-Тура, 1947, стр. 3—16 и другие.

Онын адазы, Улагаш, Сары-Көкши өзөктин кижизи эмес болгон. Ол бери ыраактан, Өөн ичинде Баланап деп јерден, келген. Күзендердин, ол тоодо онын јети уулду адазынын, Ыйманактын, андайтан јери эмдиги Турачактан ыраак эмес Солоу деп тайга болгон. Ненин учун Улагаш бойынын чыккан, өскөн јеринен, ада-энезинен, андап жүретен тайгазынан айрылып, үч карындажыла—Курумчынла, Адучыла, Керек-Јокло—кожо ырап барганы јарт эмес. Айса Солоуда ол јылда ан токтобогон, айса олар адазыла јарашпаган. Је XIX чактын ортозында Ыйманактын төрт уулы Сары-Көкши өзөккө келгендер. Мында јер сүрекеј јакшы болгон: тайгада ан, кузук, сууда балык көп, јери элбек, улузы ас. Онын учун төрт карындаш Сары-Көкшиде, Кам-Тыт деп јерде токунап, јурт тургузып, јада берген. Онон бери Кам-Тыт деп кышту, Јажы-Јаш деп јайлу (Кам-Тыттан төрт беристе өрө) Улагаштын мал азырап, көчүп жүрер јери болгон.

Улагаштын алган үйи, Паачак (Көзөөдө јаткан јаврук сөөктү Тенекпей деп кижинин кызы), кап-кара чырайлу, јоон кижип болгон. Ол кожондоорго тын сүүйтен: үни коо, јардак, чечен сөстөр табарга коркушту. Иштенер болзо, ого кем де једишпес. Мыклай (Николай) онын баштапкы ла уулчагы. Ол чыгарда, адазы сүрекеј сүүнген: «Анчынын ордына анчы чыккан!». Бала чыкканынын төртинчи күнинде Улагаштын айылына Боробош деп јайзангнын приказчиги келген. «Уулчакты агару Николанын адыла адагар, Никола кайкал эдеечи, анчылардын, малчылардын коручылы. Бу атла уулаар ырысту болор» — деп, ол айткан.¹ Је приказчиктин онойдо адаганынан Улагаштын уулынын жүрүми ырысту болбоды. Учунда ого канча күч јолдор, канча түбектер өдөргө келишкен.

Мыклайдын кийининде Паачак өскө дө балдарын тапкан: Казран, Мыкаш, Сапран, кысчагы — Сырга. Балдары көптөп, оларды азыраарга Улагаштын ла Паачактын күчи јетпей, олар јылдын ла алымга түжүп, јоксырап турдылар. Улагаш бойынын јаан уулчагын јети јаштан ала ишке үретти: байларга јалданып, экү одын кезер, өлөнг эдер, кузуктаар. Тогус јаштуда ол оны тий-

---

¹ П. В. Кучияк. Ойроттын кайчызы. «Алып-Манаш» деп бицикте, Ойрот-Тура, 1940, 5 стр.

инг андап кожо тайга јаар апарган. Кичинек Мыклай тайгада чаналу барганда, жардындагы мылтыктын кындагы карды ырып туратан. Онын учун ангчылар онын изин көрүп, кокурлайтандар: «Јаан ангчы Мыклай барган эмтир, тийиндерди байла үзе аткан».¹ Је кокурлабаза да, Мыклай јаштан ала сүрекей јакшы ангчы болуп өскөн: тийинди, терезин үребеске, бажына ла адатан.

Мыклай тайгада чаналу учуп жүрерге, анг истеергетын сүүген. Энгирде дезе ангчылар одуга јуулыжып келгенде, јаан оттог салып алала, онын јанына отурып, озор кандый јилбүлү куучындар айдыжатан! Мыклай бир де эмеш көзин јумбай, бу куучындарды, анчадала Улагаш адазынын чөрчөктөрин сонуркап, јилбиркеп угатан. Айландыра байбак мөштөр бу куучындарды база тындагандый, тым тургулайтан, јангыс ла чиби одын тызырап, чедиргендери чачылып туратан.

Тайгада андап жүрерде, бу мындый энгирлердин бирүзи Мыклайдын санаазында анчадала ундулбай, јажына арткан. Олордын одузына бир күн ийини ажыра салынып алган топшуурлу кайчы кижии—Кыскаш—келген. Энгирде ол оттын јанына отурып алала, Алтай-Куучын деп јаан ийделү баатырдын жүрүмин кайлаган. Ол керегинде П. В. Кучияк мынайда бичийт: «Ангчылар ол түнде көстөрин јумбай, от јанында отургандар. Кичинек Мыклай бир де кичү үргүлөп уйуктабады, Кыскаштын койу кайын сүреен јилбиркеп тындаган. Јалтанып билбес Алтай-Куучын, ангчы баатыр, ого тирүдий билдирип турды... Качан Алтай-Куучын өштүлөр мекезине кирип, корон ичип өлөрдө, Мыклайдын жүреги тоштый сооп, тамагы курулып тургандый болды... Канатту кан-јеерен ат, эезинин ижемјилү најызы, јер-тегеринин табышканына барып, аржан-кутук сууны ууртанып экелеле, Алтай-Куучынга берерде, ол тирилди. Мыклайдын санаазы јалт эде берди. Онын көстөри оттый күйди, жүреги токунады. Ого эмди билдирип турганы: Аранай ла Шаранай—эки каанды Алтай-Куучын сүрүжип брааткан эмес, ол бойы кан-јееренге минеле, агаш-таштын үстүле, тегеринин түбиле брааткандый...

Кыскаштын бу чөрчөги јаш ангчынын меезинде токтоп калгандый болды... Қанча күндер өткөндө, Мыклай адазыла кожо јанды. Олордын айылына айылдаштары

¹ Ондо сж, 5 стр.

јуулдылар. Кезиктери ыраактан келип, «Јаш анчынын экелгенин чайнаарга» — деп айдыжып, тийингин, табыргынын эдин јиирге келди. Карыган кайчы Кыскаш база ондо болды. Ажаныш учына јууктап клеедерде, айылчылар: «Кайчы чөрчөк айдар ба?» — деп сурадылар. Кайчынын үни тунган учун ол мойноды. Кенетийин Улагаштын кийин јанында өткүн үн угулды.

— Меге айдарга јараар ба? — Ончолоры кайкажала, көргөжин, тогус јашту Мыклай эмтир. Ол кайчынын јүзине чике көрүп, көзи суркурап отурды. Улустар каткырышты, јаңыс Улагаш түлүк отурды: «Тенек кулугур кайдаар эрмектенди, кайчыны тарындырып ийгей». Је кайчы күлүмзиренди.

— Кандый чөрчөкти айдарга турун?

— Андап јүреле, слердин айткан Алтай-Куучын баатырдын јүрүмин. Мен јаңыс кайлап билбезим, онојто, оосло айдарым. Јараар ба?

Мыклай, јаргак тоны калырап, отко јууктап келди, Кыскаш чылап, көзин јумала, чөрчөкти айдып баштады.

Качан ол айдып божогондо, айылчылар уулчакты кайкап ајыктадылар.

— Јакшы, балам, сүрекеј јакшы! — кенетийин карган кайчы айтты. — Санаан ару, тереги Алтын-Көлдий. јүрегинг омок, Алтын-Туудаг бийик. Јааназан, јаан кайчы болорын».¹

Бу — Мыклайдын баштапкы ла катап чөрчөк айтканы. Кыскаш оны угала, уулчак учында јаан кайчы болуп өскөдий аргалуун билип ийген: ол сагышту, укканын ундыбаган, баатырдын јолын чике айткан, чөрчөктинг көп чечен сөстөри онын санаазында быжу арткан. Кыскаш уулчакка кайчы болуп ырысту өзөрине алкыжын берди.

Кыскашты уккан согында Мыклай чөрчөкти там сүүди. Адазынын чөрчөктөрүн ол ончо билетен. Је бу көп сабазында оок-теек чөрчөктөр. Мыклай дезе кайга үренип аларга тыг күүнзеп турды.

Ондый үредүчи удабай бойы табылып келди. Бир күн олордын айылына Көзөөдөг Паспаул јуртка көчүп келген көс јок таайы Сабак Бочонов айылдаган. Ол база кайчы эмтир: чөрчөк угарга келген улустын экелгениле курсагын азыранып јаткан. Сабак Улагаштын

¹ Ондо ок, 6—7 стр.

айылында бир канча күндөр жадып, улай ла чөрчөктөр кайлаган. Бу күндөр Мыклайдын жүрүминде эн ырысту болгон. Кайчы «Ак-бий», «Алтын-Билек», «Тарлан-Коо» оноң до өскө чөрчөктөр кайлаган. Же Мыклай онын чөрчөктөрүн жаңыс ла уккан эмес, оларды айдарга да үренген. Учунда, Улагашев карый берерде, ол Сабактын мактап, айдатан: «Мен чөрчөк айдарга оноң үренгем». Мыклай чөрчөкти канайда баштаарын, баатырдын жүрүмин, бүдүрген керектерин кандый чүмдү сөстөрлө куучундаарын, чөрчөктинг учунда нени айдырын — ончозына үренип баштаган. Онызыла коштой ол топшуур согорго до, кайлаарга да үренген. Үредү жақшы көндүгип, Мыклай учунда кайчы болуп өскөдий аргалузын билдирткен. Ол Сабактын кайын угала, оноң агаштардын ортозына барып, балдарга кайлап туратан. Ол керегинде адазы угала, бир катап оны ченеп, чөөчөй ичиртеле, кайлаттырган. Мыклай, колына топшуур алып, кайлай берерде, адазы сүүнип, көзининг жадын токтодып болбогон. Ол уулчагын эркелеп, айткан: «Таайыннын ордына кайчы болотон эмтиринг, балам. Үредүүн таштаба, кичеен».

Же үредү узак болбоды. Бир күн таайы өлүп калган деп Мыклай укты. Сабак Паспаулда жаткан Александр Чичканов деп жаизанга одын кезип турала, карагайга бастырып, божогон. Мыклайдын жүрегине ачу-корон толуп, ол өскүс артып калгандый болды. Же Мыклай ошкош ло Сабактын чичке кайын эске алынып, карындаштарына кайлап турар болды.¹

Бир канча жылдар өткөн соңунда Мыклайга Сары-Көкши ичинде Шава деп жерде (Кам-Тыттан 15 беристе төмөн) Кыдыр Отлыков деп жүс сөөктү кайчы бары угулды. Күзендер ле жүстер көрүшпес болгондор. Же Кыдырды угар күүни акалап, Мыклай бир күн оноор туйка атанган.

Кыдыр балдары көп, сүрекей жокту кичи болгон. Улус оны шоодотон: «Сен кичинек баланды коjoyымга арыштын өтпөгине садып ийген»² — деп. Же Кыдыр жаан кайчы эмтир. Ол Сабактан да артык кайлайтан. Улагаш Кыдырды жүс сөөктү деп көрбөйтөн дө болзо, Кыдырдыг

¹ Учунда агазынан үренген Мыкаш ла Казран да кайлайтан болгон дежет.

² Кыдырдын кичинек кысчагын жалчы эдерге садып алган Ула-лунын коjoyымы Бодунов болпон. Онын туразында эмди музей.

бойында бир де өштөш жок болгоны, күзен сөөктү Мыклайды ол бойынын балазы чылап уткыганы јит кайчыны сүрекей кайкатты. Јүстерди јаман, шокчыл улус деп айдатаны төгүн болгонын ол эмди билип алды.

Кыдыр Мыклайга «Кан-Сулутай» деп чөрчөкти кайлаган.

Бир күн адазы, уулы кайдаар жүрүп турганын билип алала, ачынган.

— Кыдыр јүс сөөктүүн сен билеринг бе? — деп, ол уулынан сурады.

— Билерим. Је ол јаман кижн эмес. Ол сүрекей јакшы чөрчөктөр кайлайт. Бистинг сөөк улустаг ого турар кайчы жок.

Адазы бир кезек аланзып турала, оног колыла јанып ијди:

— Кыдырдын чөрчөктөрн угарга турган болзон — бойында, је озо ол одынды кезип сал. Бисте иштеер улус ас — бойыг билеринг.

Тарткан одын көп. Мыклай кичү карындаштарыла кожо эртен турадаг ала бозом энирге јетире ол одынды кезип, суу тажып, айыл ичинде ончо иштерди кичееп, бүдүрип турды. Иштегени тегин калбады: оны бир неделеге Кыдырдын чөрчөктөрн угарга божоттылар. Је чөрчөк угары јенил неме эмес! Кыдырга келерде, оны мында база ла иш сакуган. «Чөрчөк угарга келген болзон — озо меге одын кезиш, божозобыс — айдарым» — деп, Кыдыр айтты. Мыклай үч күн ого одын кезижеле, оног јалына үч күн чөрчөк укты. Кайчы ого «Баадай-Кара», «Кан-Көклөг лө Кан-Үнүти» деп чөрчөктөр кайлаган.

Кыдыр онын экинчи үредүчизи болгон. Ол јаныс ла бойы айдар эмес, Мыклайды да угуп, онын јастыра кайлаганын түзедип турды. Је Кыдырдын јетирген анчадала јаан салтары — чөрчөкти терен учурлу эдип айдарына үреткени.

— Баатырлар тегин ле јерге темей тартыжып турган эмес, олардын бу тартыжузы јаан учурлу, јолду — деп, ол бир катап айткан. — Баатырлар бистердий јоктулар учун туружып, каандарла, байларла тартыжат. Онызын чөрчөкти айдар тужунда ундыбас керек. Чөрчөкти анармынар ла айткан кижини мен сүүбейдим.

Мыклай Кыдырдын бу ойгор сөстөрн јажына ундыбаска быжу сананып алган. Ол чөрчөк деп неменин

учурын жаңы билгендй болды. Кыдыр ого бир тужунда мынайда айткан:

— Чөрчөк айдар кижинин жүрүми жеңил эмес. Көп улуска кыйа көрдүрерин. Жакшы көрүп, мени азыйда жайзанг камчыла соккон деп пе?

Кыдырдын сөстөри чын болгонын жиит Мыклайдын жүрүминде мындый учурал керелеген. Бир катап күскиде, Улагаш уулыла, төрөөнөдөриле кожо тайгада кузуктап жүрерде, олордын одузына Сылгандуда жаткан атту-чуулу кайчы Кабак Тадыжеков келген. Мыклай жаан улустардан ол керегинде көп уккан. «Жыш ичинде Кабактагы артык кайчы жок»—дежетен. Ол керегинде жүзүн ле жүүр куучындар айдыжатан: Кабак «ээлү кайчы» деп айдыжар; ол төрт күн улай кайлайла, бежинчи күнде жүүле берер дежер, онын чөрчөктөрүн уккан улус ыйлажын турар деп угулган. Эмди ол, жоон сөөктү кижини, колында топшуурлу, олордын одузында отурды. Улагаш оног калганчы өйлөрдө кайда жүргенин сураарда, Кабак айтты:

— Белим жазып жаткам. Тобок жайзанг камчылаган. — Оног ол бирме күн мынанг озо Карасуда жаткан жайзанг Тобоков Табыт оны алдыртала, калан төлөбөгөни учун канайда сокконын куучындаган. Тадыжековтын колында топшуурды көрөлө, Табыт көзин шыгаалап, калжуурып, айткан эмтир:

— А-а, байлар керегинде жаман сөстөр айдып кайлайтан күлүк бу ба?.. Төлүзи канча?

— Үч салковой.

— Салковой сайын он камчыдан!.. Жаман чөрчөктөри учун кожуп беригер!..

Тадыжеков бойынын куучынын божодордо, Улагаш сураган:

— Же эмди кандый? Чөрчөк кайлабайдын ба?

Кайчы, кайдаарда ыраак көрүп тургандый көрүп, терең шүүнип, айтты:

— Кайды, чөрчөкти кем де жоголтып болбос. Олор ончолоры өлөр, же кай, чөрчөк жажына артып калар. Мен де өлүп каларым — чөрчөк өлбөй жүрер.

Мыклай көзин тазырайта көрүп, атту-чуулу кайчыны кайкаганду ажыктап турды. Бу — тыштынан көрзө, жобош, эрмек те таап айдып болбогодый кижини, же ол кандый жаан ийде-күчтү, кандый ойгор! Мыклайдын адазы алдында жаңыс катап айткан эмес:

Jaанның сөзин јанчыкка сал,
Қарганның сөзин қапка сүк.

Ол эмди бу кайчының кажы ла сөзин бойының жүрегінде эрјинедий јууп турды.

Қачан ончо улус унчукпай барарда, Мыклай кандый бир баатыр керегинде чөрчөк кайлап береер деп, онон сурады. Кабак јөпсинип, топшуурдың кылын тартып тура, айтты:

— Сениң таадагнаң укканымды айдып берейин. Сүрекей кайчы болгон!

Онон ол Курман-Тайчы баатыр керегинде кайлай берген.

Мыклай азыйда јаан улустан укканы төгүн эмес болуп барды: Кабактый кайчыны ол баштапкы ла катап угуп јат! Оның топшуурының кылдары бирде эрке күүлеп, бирде агаштар бажыла соккон јоткондый күркүреп турды. Кайчының койу, јоон үни, туудан түшкен сууның табыжындый, башка-башка кубулып, бастыра тайгага јайылып тургандый, ыраак угулат. «Ол айыл ичинде кайлаза, сөстөри тышкары јарт угулып турар» — деп, улустың айдышканы чын эмитир. Курман-Тайчы баатырдың алтайы качан да болзо јажыл, јайы-кыжы билдирбес, эдил күүктің үни серибес. Кайчы бу сөстөрдди айдарда, оның топшууры күүк чилеп эдип турат. Баатырдың адының тибирти, ол олјочыл Күн-каанла соғужарда, үлдөле чабышканы, аткан октордың сыгырыжы — ончозы јарт угулып тургандый.

Атту-чуулу кайчы одуда үч коңоло, төртинчи күнде барарга шыйдына берген. Одуның улузы оны божотпой, база конзын деп јайнаарда, кайчы мойноп, айтты:

— Өскө одуларга база барар керек. Тайгада эмди улус көп, мени сакып јадылар.

Улус ого курут ла айуның эдин бердилер.¹ Мыклай оны үдежип, кийининен узак көрүп артты.

Је атту-чуулу кайчыла тушташ јаңыс ла бу эмес болды. Кийининде оны канча катап угарга келишкен, оның канча чөрчөктөрин айдарга ол үренип алған. Улагашев, бу брошюраның авторы онон чөрчөктөр бичиирде, бойы айдып туратан: «Кабак менен ыраак ажы-

---

¹ Бу учуралды А. Л. Коптелов «Н. У. Улагашев и ойротский народный эпос» деп статьясында бичиген, «Алтай-Буучай» деп бичикте, Новосибирск, 1941, стр. 7—9.

ра айдатан, ол менин эг ле сүүген кайчы. Бис оны жаантайын айылга апарып, чөрчөктөрүн угатаныс».

Улагашев башка-башка кайчыларды көп катап укса да, оноң олордон уккан чөрчөктөрдү карындаштарына беш жылдыг туркунына туйка кайлап та турза, жаан улус ортодо кайлаарынан кемзинип жүрди. Айса кижикайлап болбой барала, уятка калар, улуска электедер! Же андый да болзо, ол бойында кайлаар арга бар болгонын сезип турды. Жаңыс кайда, канайып оны ченеер? Ондый учурал бир катап келижип барган. Улагаштың айылына көп төрөөндөри ле таныштары жуулган. Айылчылардын бирүзи олордын ортодо кайчы жок болгонына комудаган. Айдарда, кенетийин Мыклай айткан:

— Мен кайлазам, жараар ба?

Айылчылар кайкажа бердилер: мындый жиит уулчак чөрчөк кайлаарга турган! Же Мыклай топшуурын колына алып, кылдарына согуп, жаан кайчы чылап, күүледе кайлай берди. Айылчылар камызып алган канзаларын, чөөчөйдө жетире ичпеген аракыларын ундып койдылар. Олор эмди жаңы кайчы табылганынын керечизи болуп отургылады. Оның үни койу, ийделү, сөстөри эптү, жараш. Ол «Алтай-Буучай» деп жаан чөрчөкти кайлаган. Улус бу чөрчөкти азыйда өскө дө кайчылардан уккан, же Мыклай эмди оны жагырта айдып, азыйда айткан сөстөрине жаңы сөстөр улалтып, чөрчөкти там кееркеде кайлап отурды.

Айылчы улус түниле уйуктабай, Мыклайдын кайынан бир де сөс божотпой, кичееп тындап отурдылар, оноң ол чөрчөкти божодып ийдерде, жаңыс үнле мактадылар:

— Коркушту жакшы кайчы эмтиринг, балам!.. Чөрчөкти төкпөй, чачпай, ончозын айттың! Мынаң ары мынаң артык кайла!

Ол өйдөң ала аба-жышта жаңы кайчы керегинде жакшы жар жайыла берген. Эмди Улагашевти жаңыс ла балдар эмес, жаан улус та бир түнгей тындаар болды. Ол адазыла кожо андап жүргенде, анчылар ыраак одулардан олордын одузына оның чөрчөктөрүн угарга келетендер.

Мыклай жаңыс ла чөрчөк айдарына ус болуп өскөн эмес, же бийик сынду, жалбак ийиндү, баатырдый, сүрекей бөккө, он беш жаштуда жаан кижидий көрүнгөн. Андап жүреле, өскө улус одуга бир чибини төрт эдип кезеле экелгенде, Мыклай ондый ок чибини жагыскан бүткүлин-

че экелетен. Эки-үч эликти жүктенип алала, чаналу жүре беретен. Анчадала онын анчы ады жарлалып турды. Тийинди ол ончо анчылардан көп адар болды.

«Je Мыклайдын бүткен бөкөзи де, тапкыр санаазы да оны жоктунын кыйынду жадынынан айрып болбоды» — деп, П. В. Кучияк бичийт.¹ Ол адазыла кожо канча да кире ан аткажын, ошкош ло билези алымдардан, төлүлөрдөн айрылып болбой турды.

— Боробоштын алымынан качан айрыларыс? Бистин айылыбыска ырыс качан келер? — деп, ол адазынан сурайтан.

Je адазы, жардын кызынып, айдатан:

— Кадын бажы бийик — ого кол жетпес, онойдо ок ырыс жоктуга бийик — канча да керилзен, тудуп болбозың.²

Мыклай билезине бир эмеш болуш, жеңилте эдерге кичееп, күчин кысканбай, көп иштенип турды. Улагаш оны ончо иштерге үреткен, эмди дезе садыжарга да үрензин деп сананып, бир катап кумандыларга жарымкага ийе берген. Онын садарга апарганы тамана болгон. Оны улус кайнадып, чай эдип ичетендер.

Бу жорукташта бир учурал Мыклайдын чөрчөкчи болуп өзөрине база жаан салтарын жетирген. Елей деп журтта ол өйдө Кузнецктен келген сүреен жаан байат кайчы, Жайамат деп кижин, жүргөн. Жарымканын улузы оны угарга жуулыжарда, Улагашев ол улусла кожо болды. Жайамат үч күннин туркунына кайлаган. Мыклай онын «Алып-Манаш», «Имей-Алтын ла Шимей-Алтын», «Сынару» деп чөрчөктөрүн укты. Ол бу жагы, сүреен жараш чөрчөктөрдүн бир де сөзүн божотпой, ончозын сананып алды. Je оны анчадала жылбиркеткени — бу чөрчөктөр кожондорлу болгоны. Кожондорлу чөрчөк! Улагашев ондый немени баштапкы ла катап уккан! Алдында ол кайлап ла айдатан. А Жайаматтын айтканында кай ла кожон жаба. Алып-Манаш баатыр тогузон кулаш оро го түжеле, онын чыгып болбой, кастын канадына ачулу, комудалду кожонго бичик чийет:

Кас ла деген кангыр куш,
Кас ла деген кангыр куш!
Кару ла жакшы ол најым,
Кару ла жакшы ол најым!

¹ П. В. Кучияк. Ойроттын кайчызы, стр. 8.

² Ондо ок, стр. 8.

Сууга кирзе, чөнгбөс сен,
Сууга кирзе, чөнгбөс сен.
Суудан чыкса, кургак сен,
Суудан чыкса, кургак сен.
Канадыга чийген бичикти
Кайран адама јетирзенг,
Комудап айткан сөзимди
Кару энеме бар айтсанг.
Тас карынга бир бүткен,
Тар кабайга јайкалган,
Эрке-Кюо сыйныма
Эзен айтсанг, ой казым!
Элден алган эжиме —
Күмүш чачту көөркийге,
Күмүжек-Ару јарашка
Күнненг ле изү эзен айт,
Күнненг ле изү эзен айт!
Тогузон кулаш ородо
Јадыры деп сен айтсанг,
Тогус кат кынјыла
Кынјылаткан деп айтсанг.

Мындый кожондор ол уккан чөрчөктөрдө көп. Улагашев Елейден јанарда, јолой оморды катап-катап кожондоп, јаңы чөрчөктөрдү јаңы эп-аргала айдарга кичееп үренип браатты. Тайгадан јанып келеткен анчы удуратуштап, онын тыгыда-тыгыда кожондоп браатканын көрөлө, јарымкага садуга, байла, кабак аракы экелгилеген болор деп бодоп, сураган:

— Кабак аракыны көп экелтир бе? Мен ого јеткенче арткай не?

— Айылына једерде, адазы уулы омок јанганын көрүп, сураган:

— Көп акча экелдинг бе?

Мыклай каруун јандырды:

— Сүрекей байып јандым, адам! Менен бай кичи јок!

Ол Јайаматтан уккан јараш кожондорлу јаңы чөрчөктөри керегинде куучындап берди. Адазы оны угала, бажын јайкап, айтты:

— Сенин кожондорыңды Боробош бай төлү учун албас, јайзан албанга бодоп албас.¹

Је Мыклай бойын јан ырысту кижиге бодоп јүрди. Јайаматтын чөрчөктөри, анчадала «Алып-Манаш» ла «Сынару», јажын чакка онын энг ле сүүгени болуп артты.

¹ А. Л. Коптелов. Н. У. Улагашев и ойротский народный эпос, «Алтай-Бучай» деп бичикте, 11 стр.

Ол бу чөрчөктөрдү ончозынан көп, ончозынан артык айдатан.

Мыклайга он беш жаш бүделе, он алтынчысына браа-дарда, ада-энези оны айыл-журтту эдер деп шүүнүп, Уучек-Бажында жаткан комдош-сөөктү Чорной деп кижинин кызын, Мамакты, алып бергендер. Мамак онын сүрекей кару нөкөри, эжи болды. Олор, чөрчөктөги бойы-бойлорун сүүген улустый, эп-сүме айдыжып, айыл ичинде ончо иштерди өмөлөжип бүдүрүп жаткандар. Же олордын бу, жокту да болзо, ырысту жүрүми узак болбоды. Бир жылдын бажында, Мамак Баранчук кызын таап аларда, кенетийин Мыклайдын көзи оорыган. Ол 1877 жылда Алтайда сүрекей көп оорулар болгон. П. В. Кучияк, Улагашевтин куучындапаны аайынча, ол жыл керегинде мынайда бичиген: «Кургак агашка өрт тийгендей, Алтай ичинде оору жайылган. Чемет, жөдүл, сарсу-сап, трахома, кодыр балу — албатынын жеткири болды. Ол жеткер Николай Улагашевтен база туура өтпөди. Ол 16 жаштуда трахомадан оорыйла, жарыктан айрылды».¹

Ачу-коронго түшкөн адазы, уулын жазып аларга, церквеге барып, «кайкал эдеечи» Николага, калганчы акказыла свечи садып алып, мүргүди, абыска айу терезиле сый берди. Же Никола чудотворец болушпады. Айдарда, Улагаш кам алдыртарга сананды. Мыклай бойы камдарга бүтпейтен. Алдында да, онын кичү карындажы, Сапран, орыырда, Көзөөдө жаткан Бага деп камды алдыртып, камдаттыргандар, же оноң Сапран жазылган да жок, өлө берген. Онын учун Мыклай сүүген карындажына ачууркап, Баганы да, өскө дө камдарды көрөр күүни жок болгон. Улагаш ла Паачак канча күннинг туркунына оныла эрмектежип, жүк ле жөпсиндиреле, кам алдыртып, калганчы малын тайып, алымга түжүп, камдаттыргандар. Же бу да камнан ошкош ло болуш болбоды. Учунда Улагаш уулын Абаканның аржанына апарган, аракыла чачылга эдип, онын көзин аржанның суузыла эмдеген, же бир күн Мыклайга аржанның түбинде бака жүрү деп көрүнгөн; оноң чочыйла, олор жанып ийгендер. Жолой кандый да «билеечи кижини» көзинди аттын теринен, чечектерден жазап эткен эмле эмде деген. Же бу эмнен ол тамары барып, чек көрбөй барган. «Чанкыр тайгалардын бажы, тегери, жажыл агаштар, жүзүн чечектер — көдүре-

¹ П. В. Кучияк. Ойроттын кайчызы, стр. 8.

зи карануйга көмүлдн, көдүреси Мыклайга көрүнбей барды».¹

Мыклай, азыйда сүрекей иштегкей, анчы кижн, эмдн канады сынган куштый болды. Ол, улус андап, кузуктап барганда, бойы барып болбозына ачынып, энчигип отурып болбой, жаантайын кыртыштанып, кыжырантып турды. Онын бу кылыгына чыдашпай, эмегени, Мамак, жана берген. Ого үзеери Мыклай 20 жажына кирип турарда, адазы өлөгөн. Улагаштын сөөгнн Мыклай энезиле экү кам-тытта жууп койдылар.

Je бу карыкчылду өйлөргө ого жаан болужын энези, Паачак, жетирди. Паачак, уулы жазылбазын, жажына көс жок артып калганын билеле, оны не ле немени иштеерге үретти.

— Эмдн, балам, журттын жааны болуп сен арттын. Улуска жаман көс болбойлы. Не ле ишти эдерге үрен.

Энези оны ийнени бойы саптап, чамчазын бойы көктөөрине, курсагын бойы азып ичерине, кайыш өөрөрине, колына акча берип, оны тоолоорына, боожо, үйген, куйушкан эдерине — ончо ло керектү иштерге үреткен. Мыклай кезикте кандый бир немени эдип болбой, оны туура челип ийеле, кыжырантый бергенде, энези онын токунай берерин сакып алала, катап ла ол немени эттирип, үредетен. Бу ончозынын шылтуунда Улагашев, көс жок то болзо, кезик учуралдарда көстү де улустап артык иштенер боло берген. Эмегени, Мамак, өбөгөнннле ачынышканын ундып, ойто келген согында, ол азыйда чылап ок, өбөгөннине болужып, онын шыразына жажына кожо турушкан. Олор экү эмдн номонго күленке тургузып, табыргы, шүлүзинге тузак буулап, кузуктаар өйдө мөштөн тобого түжүрип алып, байларга жалданып, одын кезип жүрдилер.

Олордын балдары көптөп турды. Баранчуктын кийининде Чанчу ла Адыжок деп уулдары, Чомирчы деп кысчагы чыккан. Олорды азырап, өскүрип аларга, Улагашев бастыра күчин берди. Ол, керек десе, өлөн дө чабарга үренип алган. Баранчук кысчагы жанындагы прокосло колында күзүнгилү базып браатса, Улагашев, күзүнгинин табыжын угуп, база бир прокосты чаап түжүретен. Айла чабар болзо, прокозы жалбак, өлөндн тазылына жуук кезетен. Онын согында ол, мөштөн канча кире жастыгып

¹ Ондо ок, 8 стр.

жыгылза да, мөшкө чыгарга үренип алган. Кандый ла мөшкө чыгып, бир де тобого артыспай, тўжүретен.

Мыклай баатыр күчин жылытпаган. Улустын айды жыла болзо, ол, армакчы тартып мөрөйлөшкөндө, армакчынын бир учынаг жагыскан тудуп, экинчи учындагы төрт-беш кижини тартып, жеңдеп алатан. Онын бу күчи билеге жаан жөмөлтө болгон. Ат жок болгондо, ол тобого ны, одынды бойы жүктенип тажыйтан.

Же Мыклайдын жүрүми сүрекей күч боло берген де болзо, онын жаан ырызы — чөрчөктөр болды. «Чөрчөктөр кайкамчыкту, кеен, ондо көс жоктор көстү боло берет, бут жоктор буттанат, өрө турбас каргандар жаш болот. Жокту кижини байларды, жайзаңдарды, каандарды жеңдейт!»¹

Ол эмди чөрчөктөрдү жаантайын айдар болды. Оны чөрчөк кайлаттырарга айландыра журттарга апарып, канча-канча күндөрдүн туркунына божоткылабайтан. Анчадала ол куманды жерине тамана, боожо, үйгөн, куйушкан оноң до өскө немелер садып жүргенде, андагы улус оны чөрчөк кайлаттырып, арба, кулур, кеден сыйлап беретен. Мыклай онызын артынып алып, айылына экелип, бала-барказын азырап, кийимдеп туратан.

Бу жоруктарда Улагашев өскө дө көп кайчыларла, чөрчөкчилерле туштажып, олардын айтканын угуп, же көп сабазында бойы айдып, өскө улус оноң үренилген. Онын үрениктери көп болгон: Нарлыкта жаткан О. Алексеев, Көзөөдө Н. П. Черноева ла оноң до өскөлөри. Учунда брошюранын авторына жаан чөрчөкчи Очубай Алексеев айткан: «Улагашев бистин айылда узак жадатан, чөрчөктөрин бис ончозын укканыс. Онын чөрчөктөрин угуп, улус ыйлажып туратан».

Же Мыклай бөккө кижини, жаан кайчы болзо до, азыйда Кыдырдын айтканы чын болуп, онын жүрүми жеңил эмес өттү. Ол жаштаг ала сүрекей чындык кижини болуп өскөн, төгүнчи, базынчык улусты сырагай сүүбейтен. Онын бу чыны көп улуска жарабайтан. Байлар, жайзаңдар оны көргүлөбейтен. П. В. Кучияк Улагашев керегинде бойынын очергинде мындай учурал бичийт: Бир катап Темей деп жайзаң канча көдөчилерин ээчиткенче, Улагашевке келген. Ол Мыклайды байларды шооткон чөрчөктөри учун жүзүн-жүүр аңдып алала, атанарда, оны үдешсин деп жакарды. Жолой ол адын токтодоло, кыйгырган:

¹ Ондо ок, 8 стр.

— Мыклай нерек кийининенг келет? Озо жортып, жол баштазын!

Мыклай адын камчылайла, ичкери жортып, жайзанды үнинен танып, жаба једип келеле, көрбөс көзиле ол јаар көрүп, айткан:

— Айды-күнди чолмон баштайтан болзо, акы-жайзанды сокор баштайтан болзо, мойнобой турум, менин кийинимненг жортыгар.

Жайзан мындый сөстөрдү сакыбаган. Ол кенетийин калжуурып, казырланып, алгырды:

— Жирме беш чыбык! Тургуза ла чыбыктазын!..

Мыклайды аттан түжүрө тарттылар. Көнкөрө салала, тал чыбыкка талдыра соктылар. Ол, санаазы чыгып, жайзанның көдөчилери канайда оны чыбыктап түжүргенин, ого јажына элек болзын деп коштой карагайга канайда тагма чабала, ончозы жүргүлей бергенин — билбеди.¹

Је озор Улагашевти јалындырып болбодылар. Ол бу учуралдан ала байларды там көрөр күүни јок болуп, озорды чөрчөктөринде там шоодып, электеп турар болды.

Улагашев акту күчиле јатса да, байлар, којойымдар оны да, көс јок болгонына килебей, тоноп тургулада. Ч. А. Чунжеков Улагашев керегинде бичиген туујызында Табы којойым (онойдо поэт којойым Тобоков Табытты айдат) оның тапкан кузугын ончозын алала, акчазын јетире төлөбөй, мекелеп койгонын көргүзет. Туујынын (Улагашевтин) сөстөри сүрекей ачу-коронду угулат:

Акыр, акыр, агам!
Ак-јарыктын алдына,
Ай-күннин бойында
Ачынды не мекелединг?
Адымнын арказын көрзөң,
Јулдалганын не деп айдар?
Бойымнын јардымды көрзөң,
Јоортыганын не деп айдар?
Түрткинин сабын тударга,
Эки алаканым торсоды,
Тизеленип отуруга
Эки тизем ойылды.
Айдары јок эт-јыланаш
Балдарыма килезен,
Озодон бери көрүш-таныш
Ачынды мекелебезен.

¹ Ондо ок, 8 стр.

Улагашевти жангыс ла Тобоков эмес, је өскө дө байлар мекелеп, өргөн куйушкандарын, колондорын, үйгендерин тепине ле алгылап турдылар.

Улагашев, адазы өлөрдө, Жажы-Иашта ла артып, ондо жаткан болгон. Бу — мал азырап журтагадый сүрекей жакшы жер. Же Улагашевке мында жажына журтаарга келишпеди. Билүлүде жаткан орус кулактар (Шульжов, Буньков) озо баштап Мыклайды кабак аракыла сугарып, онын жаткан жеринен покос сурап алгылап тургандар. Учунда олар мында пасека тургузала, бойлоры көчүп келгендер. Улагашевтин билезин кыстап, кийининде землемер алдыртала, карындап, жердин жакшызын олар бойлорына кестирип алгандар. Жер учун бу тартыжуда Улагашев бойынын бир карындажын, Мыкашты, жылыткан. 17 жаштуу уулды кулактар, шоктоп, мылтыкты темирле октоп береле, адындырып өлтүргендер. Жажы-Иашта ок онын энези, Паачак, өлгөн. Бу ончозынан улам Улагашев 1908 жыл кирелүде Жажы-Иаштан Сары-Көкши ичинде Сыгын-Туу деп жерге көчкөн. Мында ол тушта 14—15 айыл журт болгон. Сыгын-Тууда Улагашев городко көчөрине жетире жаткан.

Алтайда Совет жан тургузары учун тартыжу баштала берерде, Улагашев озо баштап бу «чакпырттын» учурын ондобой турган. Сыгын-Туу — алаа жер, мында революция керегинде кем де жартабаган. 1919 жылда бери тайгада жажынган бандиттер келгилеген. Олар улустын малын өлтүрип, аттарын блаап, камык ажын артынгылап, апаргылады. Бандиттер бойлорын «каан учун тартыжачылар» деп тургулады. Олар Улагашевти тайга жаар апарала, кайлаттырарга сананпандар. Же Улагашев, мойноп, оларго айткан:

— Слер каан учун туружып турган улус болзогор, менин чөрчөктөрүм слерге жарабас. Менин баатырларым ончолоры каандарла, байларла тартыжып жадылар. Олорды слер канайып угатаныгар?

Тын удапан жокто Улагашевтин чөрчөктөрүн угатан улус, кызыл партизандар, келгендер. Онын чөрчөктөри бу улуска сырангай жарап, оларды албатынын күчин жиген, жөөжөзин тоногон, жонды базынчыктаган кулак-байлардын, жайзандардын, кам-абыстардын бийлегенин жоголторго там көдүрди.

Революциянын кийининде Алтайда албатынын жадын жүрүми тазылынан ала кубулып башталганына Н. Ула-

гашев керечи болды. Ол бойынын чөрчөктөринде албатынын жебрен өйлөрдөн бери санааларын айдатан. Бу санаалар: жокту кижжи байлардан айрылары, аргалу болуп жадары, ар-бүткенди, жүзүн-жүүр оору-жоболдорды жеңдеери оноң до өскөзи. Албатынын бу сакыганы, иженгени Совет өйдө бүдүп башталды. Совет улус — чын баатырлар болды. Олор дөремнелерде школдор ачып, жонды бичикке үреткилеген, улустын оору-жоболдорун эмдеер врачтар келтилеген, кажы ла кижжи күн көрөр арпалу болуп, байларга иштебей, бойлорына иштей берген, жадын-жүрүмнен меке, базыныш жоголгон. Бу ончозына Улагашев сүүнип, озогы чөрчөктөрүн албатыга эмди куучындаганда, учында кожуп турар болды: «Чөрчөкти азыйда төгүн дежендер, а эмди көрзөөр: тегериле темир куштар учат, Кадын кечире күр салгылаган, түни-түжи билдирбес — оттор күйген. Бу ончозы чөрчөктин чынын керелебейт пе?»

Бу мындый айалгада Улагашевтин бойынын да жүрүми сырагай кубулды. 1934 жылда Н. У. Улагашев Ыжы. Бажында төзөлгөн «Кызыл Чолмон» деп колхозко кирип, онын члени болуп алды. Колхозчылар ого жаңыс чөрчөктөри учун трудкүндер берерге жөп болгон. Же Улагашев онызынан мойноп, колхозто бойына жарагадый сүрөкей жакшы иш таап алган: шлей, уйген өөрөр, боожо кадар. Бу ижи учун ол колхозтон аш, акча алып турды.

Н. У. Улагашевке фольклористтерден ле писательдерден эн ле озо туштаган улус П. Кучияк ла А. Гарф болгон. Кучияк оны жаш тужунда да көрүп, кайын угуп жүрген. Же анчадала жакшы, көп эрмектеш-куучындашту тушташ 1937 жылда болгон. Бу өйдө Москвадан Анна Гарф деп фольклорист ле писатель үй кижжи келген. Ол П. Кучиякка кожо алтай албатынын оок чөрчөктөрүн жууп, орус тилге көчүреле, бичик эдип кепке базып чыгарарга сананган. Ондый амадулу болуп, олор Алтайла жоруктап баргандар

Сыгын-Тууда жаткан кайчы Н. У. Улагашев олордын айылдап келген баштапкы кижжи болгон. Бу тушташ керегинде А. Гарф мынайда бичийт: «Улагашев энгирден ала эртен тура алты часка жетире үзүк жок кайлаган. Бу керек суунын жарадында болгон. Карагуй түн. Томоноктордон ло бөккөнөктөрдөн коруланып, ышталып жатсын деп, от одуруп алганыс. Карагуйда Кучияк бичип болбогон. Улагашевтин чөрчөгүн бис Горно-Алтайскка једип келген тушта, бир ай өткөн кийинде, Кучияк бичиген.

Кийининде јартап көрөр болзо, бир де сөс ундылбай, ончозы бичилип калган эмтир»¹. Бу чөрчөк «Алып-Манаш» болгон. Онон башка олор Улагашевтен «Ырысту» деп кичинек чөрчөк бичип алгандар.² Улагашев олорды көп чөрчөктөр билериле, кайынын ла сөстөринин жаражыла кайкаткан.

Улагашев керегинде табыш Москвага јеткен. Удабай оны советский писательдердин Союзынын члени эдип алгандар. 1939 јылда январь айда Совет башкару оны «Знак Почета» орденле кайралдаган деп телеграмма келген. Јаскыда ол көчүрөөчи В. Кокышевке баштадып, Москвага орден аларга барган. Кремльге кирип, М. И. Калининле куучындашканы керегинде ол кийининде улуска јаантайын айдып туратан. Калинин орденди берер тујунда онон көп чөрчөктөр билерин бе деп сураган. Улагашев айтты:

— Ончозын кайлаза, эки јылдан ас эмес керек.

Нөккөр Калинин јакарды:

— Ончозын куучындап берер керек, ончозын бичийле, көпке базып, албатыга, јаш үйеге таркадар керек. Чөрчөктөрдөн бис албатынын озогы кыйынду, шыралу јадынын, кудайга бүдүп, карангуйда јүргенин биллип алар арталу.

Улагашев онын чөрчөктөрүн бичигедий билпир кижии сураарда, Калинин айткан:

— Ондый кижини берерис. Ого ончозын кайлап, куучындап бер.³

Москвадан јанган согында, Николай Улагашевичти облисполкомнын јөби аайынча городто артыстылар. Ого мында электричестволу, радиолу, јаан, јарык тураны јажына јуртаарына бергилеген.

Онын бу квартиразына күнүн сайын алтай ла орус писательдер, фольклористтер, тилдин специалисттери, үредүчилер ле өскө дө интеллигенттер келип турар болды. Алтай писатель П. В. Кучияк ого јаантайын келип, онын чөрчөктөрүн бичип алала, редактировать эдип ја-

¹ Анна Гарф. Павел Кучияк (эске алынганан), «Алтайдын тууларында» альманах, 1954, № 5, стр. 26—27.

² Бу чөрчөктөр П. Кучияк ла А. Гарфтын «Сказки Алтая» деп бичигинде чыккан, Новосибирск, 1937; экинчи такып олордын ок «Алтайские сказки» деп бичигинде чыккан, Москва, 1939.

³ А. Л. Коптелов. Н. У. Улагашев и ойротский народный эпос, стр. 20.

зап, кепке базып чыгарып турды. Онын баштапкы бичиги «Алтай чөрчөктөр».¹ Бу бичикке оноң П. В. Кучияк бичиген оок чөрчөктөр «Боро кушкаш», «Ырысту», «Челмеш» кирген. Бу ок, 1939 жылда, онын «Бакол Балезич деп оок чөрчөги поэтесса А. Саруеванын жазаганыла алдынан бичик болуп кепке базылган.² Же бу ончозы кайлап айдар чөрчөктөр эмес. Кай чөрчөктөрдөң баштапкы ла бичик «Алып-Манаш» болды³. Бичикке Н. Улагашевтинг эн ле сүүген «Алып Манаш» ла «Малчы-Мерген» деген кай чөрчөктөри кирген. Олорды П. В. Кучияк бичип, редактировать эдип жазаган. 1941 жылда Н. Улагашевтинг эки жаан бичиги чыккан: бирүзи алтай тилле — «Чөрчөктөр»,⁴ экинчизи орус тилле (көчүрген улус Новосибирсктинг поэтери: Александр Смердов, Илья Мухачев, Евг. Березницкий, А. Коптелов, Вас. Непомнящих, Елизавета Стюарт) — «Алтай-Бучай»⁵. «Чөрчөктөр» деп бичикте П. В. Кучияк бичип алала, жазаган «Ак-Тайчы», «Оскүс-Уул», «Козын-Эркеш», «Көкин-Эркей» ле А. Роголева бичиген, П. Кучияк ла Н. Г. Куранаков жазаган «Алтай-Буучай» ла «Көзүйке» деп кай чөрчөктөр, Н. Г. Куранаков бичип алала жазаган «Сынарү» деген прозаический чөрчөк кепке базылган. «Алтай-Буучай» деп орус тилле чыккан бичикке өрө айдылган ончо чөрчөктөр лө олорго үзеери алдында кепке базылып чыккан «Алып-Манаш», П. В. Кучияк жаңыдан бичип алала, жазаган «Кан-Толо»⁶ деп чөрчөк кирген. Н. У. Улагашевтең бичилген «Уч кыс» деп чөрчөкти П. В. Кучияк театрда тургузарга инсценировать эткен.⁷ Бу пьеса национальный театрда көп катап тургузылып, улус оны јилбиркеп көргөндөр. Онойдо ок П. Кучияк онын «Ырысту» деген экинчи чөрчөгин база инсценировать эткен.⁸ Онызыла коштой Н. Улагашев городто

¹ Н. Улагашев. Алтай чөрчөктөр, Ойрот-Тура, 1939.

² Н. Улагашев. Бакол Балезич, Ойрот-Тура, 1939.

³ Н. Улагашев. Алып-Манаш, кире статьязы П. В. Кучияктын, Ойрот-Тура, 1940.

⁴ Н. Улагашев. Чөрчөктөр, Ойрот албатынын эпозы, кире статьязы А. Коптеловтын, Ойрот-Тура, 1941.

⁵ Н. Улагашев. Алтай-Бучай, кире статья ла ајарулары А. Коптеловтын, Новосибирск, 1941.

⁶ «Кан-Толо» алтай тилле чыкпаган.

⁷ «Уч кыс» пьеса П. В. Кучияктын «Эки гвардеец» деп бичигинде кепке базылган, Горно-Алтайск, 1950, стр. 60

⁸ П. Кучияк. Огош пьесалар, Ойрот-Тура, 1941; экинчи такып П. Кучияктын «Талдап алган произведениелер» деп бичигинде чыккан, Горно-Алтайск, 1953, 290—297 стр.

жадып, жаантайын бойы радио ажыра, театрдын сценазынан кайлап турар болды.

Ада-Төрөл учун улу жуу ойинде Н. Улагашевтен чөрчөктөр бичиир иш токтобогон. Бу брошюранын авторы 1942 жылда облисполкомнын терминологический комиссиянын жакылтазы аайынча оноң бир канча жаан чөрчөктөр бичип алган: «Кан-Көклөң лө Кан-Үнүти», «Кан-Күлер» ле оноң до өскөлөри.¹ 1943 жылда Улагашевтин чөрчөктөрүн Бабадай Маскячакова бичиген: «Эмелчи-«Мерген», «Алтынак-Мерген»², «Эр-Самыр», «Бойдон-Көкшин».³ Онын ок бичиген бир канча чөрчөктөри Н. Улагашевтин «Шиме-Судурчы» деген жаан эмес жуунтызында чыккан.⁴ 1945 жылда Апполиинария Павловна Кучияк Н. Улагашевтен «Алтын-Ксо», «Айтүнүке», «Ак-бий ле онын билези», «Сай-Солоң» деп чөрчөктөр бичип алган. Бу чөрчөктөр алтай ла орус тилле (А. Коптелов, Е. Стюрт, И. Мухачев көчүргендер) 1946—1947 жылдарда Н. Улагашевтин «Малчы-Мерген» деп жуунты бичигинде⁵ кепке базылган.

Кийининде жылдарда бу ончо чөрчөктөрдин эн артыктары каттап-каттап кепке базылып, «Алтай литература» деп антологияда,⁶ «Алтай баатырлар» деп героический эпостын жуунтыларында,⁷ алтай школдордын литературный хрестоматияларында оноң до өскө бичиктерде чыккан. Советский фольклористтер Улагашевтин жүрүмин, чөрчөктөрүн шиндеп, көп научный иштер бүдүргендер. Онын биографиязын ла творчествозын алтай ииттер школдордо, педагогический институтта үренгилейт. Алтай литераторлор (П. В. Кучияк, Н. Г. Куранаков оноң до өскөлөри) Н. Улагашевтин чөрчөктөрүн жаңыс ла бичип жазагылапан эмес, же оны жаңы произведениелер чүмдеерине ууландырарга амадап, ого жартамал иштер ажыра көп болушкандар. Онын шылтуунда Н. У. Улагашев

¹ Бу чөрчөктөрдү жарлу советский тюрколог Н. А. Баскаков уда-бас Москвада кепке базып чыгарар.

² Бу эки чөрчөк «Алтай баатырлар» деп бичиктин II томында кепке базылган, Горно-Алтайск, 1959, 306—327 стр.

³ Бу эки чөрчөк ондо ок, III томдо, Горно-Алтайск, 1960, 5—81 стр.

⁴ Н. Улагашев, «Шиме-Судурчы», Горно-Алтайск, 1950.

⁵ Н. Улагашев, «Малчы-Мерген», Ойрот-Тура, 1946; орус тилеле: Малчи-Мерген, Ойрот-Тура, 1947.

⁶ Алтай литература, Горно-Алтайск, 1955.

⁷ Алтай баатырлар, II, III томдор, Горно-Алтайск, 1959—1960.

үлгерчи де болуп, бир канча жаңы поэтический произведе-
ниелер чүмдеген.

Улагашевтин кай чөрчөктөри алтай албатынын жеб-
рен өйлөрдөн бери чүмдеп келген эпический произведе-
ниелери болуп жат. Ондый чөрчөктөрдү тушкан ла кижги
куучындап болбойтон. Олорды тилге ус, укканын унды-
бас, бийик саналу улус айдатан. Ого үзери кай чөрчөк-
төрдү кайлап айдатандар. Кай — алтай албатынын сүре-
кей бийик искусствозы. Оны албаты жебрен өйлөрдөн бе-
ри сүүтөн. Эмди де, бис социалистический культураны
төзөп турар өйдө, кайды улус жылбиркеп упат. Улагашев
жаштаң ала бу искусствонун бийик узы болгон. Онызыла
коштой ол кайлаар тужунда топшуур сопуп жакшы биле-
тен. Чечен сөс, көөмөйлө кайлаган койу, жараш үн, топ-
шуурдын үнгүр ойыны — бу ончозы биригип, алтай улус-
тын жүрегине томутып, олорго тын жарап туратан.

Н. Улагашев бу искусствопо сүрекей жакшы үренип ал-
ганыла коштой, онын база бир аңгылузы — ол, көп өскө
кайчыларга көрө, эки-үч ле чөрчөк эмес, одуска жуук жү-
зүн-жүүр жаан чөрчөктөр кайлайтан. Онын учун ол кажы
ла өйдө жаңы чөрчөк айдар аргалу болгон. Мынча кире
көп чөрчөк билери — жаан кайчынын аргазы болуп жат.
Н. Улагашев бу чөрчөктөрдү жүзүн ле жүүр улустаң ук-
кан.

Улагашевтин кайлап айдар чөрчөктөринде тегин улус
керегинде эмес, жаан ийделү, кайкамчылу кеберлү, аңгылу
баатырлар керегинде айдылат: олордын «эки көстин ор-
тозына бежен кучалу кой тургадый, эки жарын ортозына
бежен айгырлу мал тургадый», баатырлардын кыйгызы-
нан «таш-тайпалар жемирлет, жаан суулар чайбалат»;
адар болзо, «эртен тарткан темир жаазын энир бойдо бо-
жодот»; кожондозо, «агаштар бажын бүгүп, тындайт, суу-
лар акпай, токтоп, тындайт, ай канатту куштар учуп ке-
лет, айры туйпакту аңдар мантап келет»; күрөшсе, «топу-
зон жылга чыгара тобракка кем де түшпей турар, жетен жыл-
га чыгара жерге кем де жыгылбас болор». Баатырлардын
өштүлери — жеткер тындулар, «кара агаштый кал черүлү,
кара тайпадый бүдүмдү» каандар, жер алдында Эрлик-
бий, тегериде Уч-Курбустан. Же бу — кайчылардын анаар
ла кемжү жогынан кейленгени эмес. Баатырларды
онойдо көргүскени — олордын ийде-күчин көдүргенинин,
өштүлөрдү сүрекей жеткерлү, калжу эдип көргүскени-
нин поэтический эп-аргалары болуп жат. Жеткерлү өштү.

лер чөрчөкти угуп өтурган улуска сүрекей коркушту, кор-
кудулу көрүнөт. Же жаан ийделү баатырлар ологго удурла-
жып, сүрекей күч тартыжуда жеңдеп чыгып, улусты сүүн-
дирет. Бу мындый күч буудагтарла, өштүлөрле баатыр-
лар эрчимдү тартышканы уккан улуска жаан салтарын
жетирип, оларды ийделендирип, жадын-жүрүминде чын буу-
дагтарла, өштүлөрле чөрчөктөги баатырлардый тарты-
жарга көдүрип турган. Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде
П. Кучияктын үлгеринде уулын фронтко үдежип турган
алтай эне тегиндү айткан эмес:

Алып-Манаш баатырдый
Өштүге килебес кату бол!
Алтай-Буучай баатырдый
Өлбөс мөнкү ийделү бол!

Чөрчөктөрдө фантастический жерлер бар да болзо, же
олордо албатынын жадын-жүрүминде чын болгон истори-
ческий айалгалар, күүн-санаалар, улустын жүрүминде
жаантайын болотон картиналар көргүзилген. Чөрчөктөр-
дө албатынын чечен сөс айдар аргазы, ойгоры, жүрүми-
нин ченемели жаркындалат. Онын учун олар биске сүре-
кей баалу.

Улагашевтин кай чөрчөктөри бойларынын учуры,
баатырларынын кебери, поэтический аңылуулары аайын-
ча башка-башка исторический өйлөрдү, керектерди көр-
гүзөт. Онын репертуарында албатынын сыранай жебрен
өйлөрдө чүмделген чөрчөктөри бар. Темдектезе, ондый
чөрчөктөрдүн бирүзи «Эмелчи-Мерген».² Бу чөрчөктө
Эмелчи-Мерген — жинт баатыр жеткер тындула — Желбе-
генле тартыжат. Желбеген жон-улусты жудат, баатыр ада-
зыла кожо андап барарда, онын энезин уурдап апарат.
Же Желбегендий тындулар жадын-жүрүмде чын болбогон,
онын кебери ажыра жебрен өйлөрдөги улус жадын-жүрүм-
де чын болгон өштүлөрдү — улустын канын төгөөчилер-
ди, албан-күчлө үй улусты блаап апараачыларды — көр-
гүзөт. Чын өштүлөрдү жеткер тынду эдип журап көргүскө-
ни — бу поэтический эп-арга.

Н. Улагашевтин «Ак-Тайчы»³ деген чөрчөгүн алар
болзобус, ондо баатыр жер алдын бийлеген Эрликле,

¹ П. Кучияк. Талдап алган произведениялар, Горно-Алтайск, 1953, 47 стр.

² «Алтай баатырлар», II том, 316—326 стр.

³ Ондо ок, 68—112 стр.

онын болушчыларыла тартыжат. Эрликтин айы-күни жок карануй, кыйынду, алыс жери — улусты олјого, кулдыкка апаратандардын жерин өнөтийин онойдо журап көргүскени болуп јат. Эрлик айлу-күндү Алтайда тынду неме артырбаска, ончо ийделү баатырларды бойы кулдарга амадайт. Эрлик-бийдин болушчызы Темир-каан Ак-Тайчы баатырды јер алдына алдыртат. Ак-Тайчы онын элчилерин јоголтоло, учында бойы јер алдына чурап, Темир-каанды өлтүреле, онон Эрлик-бийди тогус тудам тегенекле сойып түжүрген. Баатырдын бу тартыжузы жүрүм учун, олјого, кулдыкка улусты апарбазы учун болуп јат.

Је онын көп саба чөрчөктөринде албатынын јебрен өйлөрдөн бери өштүлери бүткөн бүдүмиле, кылык-јандагырыла чындык көргүзилген. Ондый өштүлөр жүзүн-јүүр «Алтай-Буучай»¹ деп чөрчөктө јайым јаткан анчы-кушчы, ак санаалу Алтай-Буучай тонокчыл, олјочыл Аранай, Шаранайла тартыжат. Аранай ла Шаранай—јөөжөгө ачап, бийиркек, калју улус. Олор колына иш тудуп үренбеген, белен мал, белен јөөжө тоноп амтажыган. Алтай-Буучай андап барала, удай берген, байла, өлгөн болор деп уккан ла согында олор баатырдын јуртына мендей-шиндей келип, үйин, кызын бойларына аларга, малын айдап, јөөжөзин коштоп апарарга сананып ийгендер. Је Алтай-Буучай өлбөгөн, ол јанып келген. Улагашев, бойы јаштан ала сүрекеј јакшы анчы, баатырдын тайгадан јанып клееткенин омок, сүүнчилү көргүзет. Онын артынган алуларын көдүрип болбой,

Бай-чоокыр аттыг бели
Кайыжып келип јатпай кайтты.
Эки боро тайгылдар
Алтан аннан азуларга илген,
Јенил келип јаткылады.²

Аранай, Шаранай, ач-көс болзо до, је койондый кортык бойлары, онон коркып, јангыртык кийинине јажынгылайт. Баатыр тын эзире берген согында ла олор, кара-боро санаалу улус, јажынган јеринен чыгып, оны өлтүргилейт. Је Алтай-Буучайды, албатынын сүүген баатырын, Јер-эне бойы тиргизет. Ол эмди өштүлерди сүрүжип барала, олорды јаргылайт:

¹ Ондо ок, 5—27 стр.

² Ондо ок, 9 стр.

Алты үйенин туркунына
Алтай үстүн чакпыратканыгар,
Амыр јаткан албатыны
Јуртынан слер айдаганыгар!
Кулунду беенин кулунын айрып,
Кунукчылду киштеткен слер.
Јаш баланы эмчегинен айрып,
Көп ыйлаткан слерлер!
Онын каруузына эмди туругар!¹

Бу јаргы сөстөр кандый кату, кандый ийде-күчтү!
Улагашев оны кайлаганда, јангыс ла чөрчөктөги Аранай
ла Шаранайды эмес, је онын ойинде јадын-јүрүмде чын
болгон Темей јайзанды, Боробош байды ла олордон до
өскөлөрин бурулап тургандый айдатан. Угуп отурган
улус дезе онызын јарт билип туратан.

Улагашевтин «Айтүнүке»² деп чөрчөгин алар болзо-
быс, ондо јиит баатыр Алтай јериле јоруктап јүрүп, кай-
да ла тонош туштаза, күчтү эместерди күчтүлер базып
турза, ол кирижип, кыйнаачыларды јоголтот. Айтүнүке
бийик тайганын бажына чыгала, көрзө:

Эки јеек-јутпа баатырлар —
Эр-Шокшылан ла Бачыр-Кара —
Албатыны коркушту тоноп,
Айгырлу малдарды айдагылап,
Албан јүрүмге албатыны
Олјолоп ончозын ийип јатты.³

Оны көргөн Айтүнүке, чыдашпай, албатынын адаанын
алып, өштүлерле күүн-кайрал јок тартыжып, олорды јен-
дейле, олјолопкон улуска јайым берет. Онойдо ок ол ада-
энезин, јангыс сыйынын кулданып алган Сары-кааннан
өчин алат.

«Эр-Самыр»⁴ деп кай чөрчөктө баатыр кижии јангыс ла
онын үйин кара албанла апарган Кара-Бөкөни сүрүжип,
үйин ойто блаап алганы керегинде эмес, је мында баатыр
Алтай үстүнде јаткан јаман сагыштуларла, јонго буур-
зак, килемкей эместерле, улустын канын төгөөчилерле
күүн-кайрал јок тартышканы керегинде айдылат.

Улагашевтин чөрчөктөрүн шиндеп, бис бу чөрчөктөр
учуры, санаа-шүүлтелери јанынан башка-башка, сүрекей
байлык болгонын көрөдибис. «Алып-Манаштын»⁵ төс-

¹ Ондо ок, 21 стр.

² Ондо ок, 216—241 стр.

³ Ондо ок, 225 стр.

⁴ Ондо ок, III том, 5—61 стр.

⁵ Ондо ок, II том, 28—67 стр.

шүүлтези — баатырлар бойларынын најылыгын качан да буспас, бойы-бойларына кара санабас, түбекте, жеткерде болужар учурлу керепинде болуп жат. Алып-Манаш казыр Ак-кааннын жерине киреле, узак жорукка арып, уйкуга соктырып, тогус айга уйуктай берерде, Ак-каан оны, черүзине тогузон кулаш оро кастырып, оронун түбине то голодып түжүргөн. Алып-Манаш оронун түбинде ойгонып келеле, түбекке түшкенин билип, кастын канадына бичик чийип, айылына ийет. Ол бичикти кычырала, баатырды аргадаарга барган најызы Ак-Көбөнг баатырды ородон чыгарардын ордына, кара санап, бир тууны үзөлө, оронун оозун бөктөп салган, бойы дезе Алып-Манаштын үйин, жараш бүткөн Күмүжек-Аруны, аларга амадап, жанала, Алып-Манаш өлүп калтыр деп төгүндөгөн. Же Алып-Манашты ородон ак-боро ады чыгарган. Баатыр Ак-каанды, онын черүзин кырала, жанып келеле, Ак-Көбөнди де, најылыкты бускан, түбекте болушпаган, нөкөринин үйин, уялбай, бойына аларга сананган кижини, жоголтот.

Алтай улуска Улагашевтин анчадала «Козын-Эркеш»¹ ле «Көзүйке»² деген чөрчөктөри тын жарайтан. Бу чөрчөктөрдө жинттер бойларынын салымын, жүрүмин ада-энелердин ле күүниле эмес, бойларынын саназы аайынча төзөөргө тартыжадылар. Козын-Эркеш Караты-кааннын кызын — Байым-Сурды, Көзүйке ондый ок атту кааннын кызын — Байанды сүүп жадылар. Же кыстардын ада-энелери балдарын жокту баатырларга бербей, байларга берерге амадагылайт. «Козын-Эркеште» жинттер ада-энелерле, бай кудааларла тартыжып, оларды жеңдеп чыккан болзо, Көзүйке ле Байан бойларынын ару, жаркынду сүүжи учун күч тартыжуда трагически өлүп калдылар. Же жеңүни кыстын адазы Караты-каан ла онын кудазы Саныскан-бай алган эмес, Көзүйке ле Байан алган: олар өлө дө берерде, бойы-бойларынан айрылышпай, эки кайа таш болуп кубулып, коштой туруп ийгендер.

Алтайдын тайгалары ан-кушла, суулары балыкка бай. Же феодальный өйлөрдө бу тайгаларды ла сууларды байлар, эл-жондордын, кандый бир сөөктү улустын башкараачылары мензинип туратан. Н. У. Улагашевтин адазынын да, онын бойынын да өйинде жадын-жүрүмде чын

¹ Ондо ок, 113—151 стр.

² Ондо ок, 152—194 стр.

ондый болгон. Бу мындый мензиниш тегин анчыларга
јаан буудак болуп турпан: бир сөөктингу улузы өскө сөөк-
тү улустынгу мензинген тайгазына андап барганда, оло-
дын тапкан алуларын блаап алгылайтан. Онын учун
Н. Улагашевтингу бир канча чөрчөктөринде баатырлар
бай тайгаларды мензингендерле тартыжып, албатыга бу
тайгаларда јайым андаарга арпа бередилен. Темдектезе,
«Сай-Солонг»¹ деп чөрчөктө ондый ок атту баатыр улус-
ты тайгазында андаттырбай, алуларын блаап алып тур-
ган Кара-Кула каанла согужат. Сай-Солонгнынгу адазы-
нынгу, Каралдай-Мергеннингу, адып алган түлкүзин, камду-
зын блаап алган Кара-Кулага, оны өлтүрердег озо, баа-
тыр айдат:

Карыыр јажы једе берген
Каралдай-Мерген адамды
Ненингу учун сен соктын?
Темдеги јок кара түлкүзин,
Темдеги јок кара камдузын
Ненингу учун блаап алдын?
Қарыганды базынатан
Қалынгу магдайынгу сенингу кайда?
Алу блаап алатан
Ујалбас сенингу јүзингу кайда?²

«Алтынак-Мерген»³ деп чөрчөктө анчы баатыр тайга-
да тургускан тузактарына кирген андарды уурдап апа-
рып турпан, улусты јабга базынган Кара-Бөкөлө тарты-
жат.

Улагашевтингу чөрчөктөринен онынгу өйиндеги чын тар-
тыжуларга учурыла анчадала келижип турпан чөрчөк-
төр «Малчы-Мерген»⁴ ле «Өскүс-Уул»⁵ болгон. Бу алтай
албатынынгу сүрекей сүүген чөрчөктөри, оло Алтай ичин-
де кажы ла јерде айдылат. Чөрчөктөрдингу төс учуры —
кул, јалчы улус бойлорыннынгу бай ээлерилене, бийлегенде-
рилене тартышканы керегинде болуп јат. Малчы-Мерген
Айбычы-байдынгу көп тоолу кулдарыннынгу бирүзи. Айбычы

Тоолоп болбос мал бийлеген,
Тайга кептү јөөжө ээлеген.

Је онынгу кулдары сүрекей шыралу, кыйынду јүрүмдү.
Оло байдынгу малынан мал јополтпоско түнге-түшке уј.

¹ Ондо ок, 242—262 стр.

² Ондо ок, 251 стр.

³ Ондо ок, 306—315 стр.

⁴ Ондо ок, 263—280 стр.

⁵ Ондо ок, 281—305 стр.

уктабай жүредилер. Бир катап Малчы, бай өскө жерге көчөргө сананарда, сурайт:

Эки таманым уладаган,
Барар аргам жок болды.
Жаман, жожонг ат беригер,
Койлорым айдап барайын.¹

Бу керек байга качан да угулбаган немедий угулат: кул кижиге ат сурайт! Ол от ошкош күйүп, казырланып чыкты. Жалчыларды жакарып туруп, эки будын сындырты. Же Малчы Айбычыдан, ондый ок байлардан коомой кижиге эмес. Чөрчөк жокту Малчынын бийик кеберин, не ле немени эдип билерин сүрекей жаркынду көргүзөт. Ол будын тынду өлөңгө жазып алала, тенип жүрүп, Арслан-кааннын журтына келет. Арслан-каан, алтын тонду байларын жууп, эң ле артык кожондогон кижиге очу кызын, Ак-Шапкыны, берерим деп жарлайт. Же бай улустун бирүзинин де кожонго бир де кижинин жүрегине томулбанды. Учунда кул Малчы кожондоду.

Анча-мынча кожондогондо,
Отурган улустун жүрөктери
Саржу чылап кайылды,
Ончо үйелери божоды.
Атту жортуу келгени
Түжүп алып, тындады.
База эмеш кожондоордо,
Как агаштар бүрленди,
Кату жерден чечектер өсти.²

Арслан-кааннын очу кызы бай улустун бирүзине де барбай, «комустан жараш кожонду» Малчыга барат. Арслан-каан оларды «менин көзиме тегенек болбой, ары кедери барыгар» деп сүрүп те ийзе, жокту Малчы алган үйиле байларга жалынбайт.

Малчы байлардан күчтү, керсү болгоны көп учуралдардан көрүнөт. Арслан-каан кара тайга бажында жайымда жүргөн алты кулакту кара айгырды тудуп алып минерге алтан жылдын туркунына сүрүшкөн. Же бу айгырды жаңыс ла Малчы чалмадап тудуп алат. Жакшы ат — жакшы эрдин канады! Малчы эмди тегин кижиге эмес, Малчы-Мерген деп атту баатыр болот.

Кайчы онын кеберин онон ары көргүзүп, ол сүрекей

¹ Ондо ок, 263 стр.

² Ондо ок, 266 стр.

јакшы анчы болгонын куучындайт. Арслан-каан алты јакшы күйүзин (алты јаан кыстарынын бай өбөгөндөрүн) ан адып экелигер деп ийген. Је бу күйүлери тайгага барала, бир де ан өлтүрүп болбодылар. Малчы-Мерген баатыр тайгага чыгып, көрзө:

Алты јакшы бајалары
Агдап неме таппаган эмтир.
Аш-курсагы божоп,
Торолоп өлөргө једе бертирлер.
Аттарынын арказында
Сагыскандар учуп јүрдилер,
Јети кырлу согоондоры
Татка үзе јидирип,
Ийнече ле чичкечек артыптыр.¹

Малчы-Мерген, бајалары оны көрбөзө дө, кандый да кижини түбекте артыспайт. Ол јангыс окло алтан анды тизе адып алаала, бајаларына экелип берди. Чон эдин бајалары алат, ичеге-кардын Малчы-Мерген бойы алат.

Онон ары не? Алты күйүзи экелген этти јий-јий, Арслан-кааннын јаагы сыстай берген. Онын учун Малчы-Мергеннинг үйи, Ак-Шанкы, ада-энезине өбөгөнимнинг тапканы деп экелгенине кааннын көрөр дө күүни јок. Је кааннын эмегени өбөгөнине айдат:

Алты кызын сенин болордо,
Қалганчы кызын сурас болды ба?..
Баланын күүнин јандырганча,
Амзаган кайдар, ан кардын.²

Арслан ла онын эмегени аннын кардын амзап көрдилер. Амзаган согында база амзайт, онон база... Арслан-каан:

Амтанына чыдап болбой,
Он эргегин үзе чайнады,
Ачып турганын ондобой,
Қааза тепшинин түбин кармадады.
Эмегениле блаажып турала,
Элентизи јеткен қааза тепшини
Эки башка јага тарттылар.³

Бу поэтически кандый тын айдылган јер! Јокту кижинин ичеге-карыннан белетеген аш-курсагы байлардын чон эттен де белетеген курсагынан артык.

¹ Ондо ок, 269 стр.

² Ондо ок, 271 стр.

³ Ондо ок, 271 стр.

Арслан-каан Малчы-Мергенди тегиндү кижиге эмес деп билеле, кара-боро санаазын сананып, оны базарга аргазын бедреп, жүзүн-жүүр жеткер-түбектү айбыларга ийет. Же Малчы-Мерген ончо буудактарды өдүп, учында Арслан-каанды ла бойынын азыйгы ээзин, Айбычы-байды, ого белетеген коронды бойлорына ичирип өлтүрди.

«Өскүс-Уул» деп чөрчөктө база Малчыдый ок жокту Өскүс-Уул керегинде айдылат. Онын ады да Өскүс-Уул деп тегиндү адалган эмес. Ондо ада-эне де, айыл-журт та, мал да, жөөжө дө жок — ончозынан өскүс, куру. Өскүс-Уул Сагыскан-байдын малын кабырат. Бай ого керек десе азык та бербейт, ол тузакка койон кабылза, онын эдиле, суудан туткан балыкка азыранат. Же бир катап Өскүс-Уул тузактарын көрөргө барза, тузакка түшкөн койондорды ла түлкүни, кабуга кирген камдуны көк бөрү апартыр. Жанып келсе, жаңыс адын да бөрү апарган.

Ачынбас бойы Өскүс-Уул
Ачынганы сүрекей болды.
«Сагыскан-байга чыдабазам,
Көк бөрүгө чыдажарым» — деп,
Ачу-корон кыйгырды.¹

Ол көк бөрүни истежип, бийик тайгага чыкса, онын койондорун, түлкүзүн, жаңыс адын көк бөрү эмес, онойдо кубулып алган кижиге апарган эмтир. Ол кижиге бойы керегинде айдат:

Мен сендий ок жокту жаткам,
Байларга жажына иштегем...
Жаңыс кыс бала азырагам.
Ол баламды байлар аларга,
Келип менен сурагандар.
Жаңыс баламды ологго бербей,
Ологдон качып чыккан эдим.
Бу жерге келеле,
Бөрү кепти кийеле,
Андап-куштап жаткан эдим.²

Тайгада байлардан качып жүргөн кижиге кызын, Алтын-Туулайды, Өскүс-Уулга берет. Алтын-Туулай.

Ары көрзө — ай кеберлү,
Бери көрзө — күн кеберлү,
Эки качары жайгы чечектий,

¹ Ондо ок, 283 стр.

² Ондо ок, 285 — 286 стр.

Эки көзи түндеги жылдыстый,
Айдып болбос жараш болды.¹

Оскүс-Уул бу кысты бойынын жапажына экелерде, Сангыскан-бай оны көрөлө, «өкпөзи көрүнген Оскүс-Уул» мындый эмегендү болор учуры жок деп, блаап аларга сананат. Же Оскүс-Уул ла Алтын-Туулай байдын ончо сүмелерин бойлорынын сүмезиле жегдеп, учында бойында, үч уулын да жоголтот.

Н.Улагашевтин бу ончо чөрчөктөринде, баатырлардын кеберлеринде алтай албатынын исторический жадын-жүрүмиле, санаа-шүүлтелериле, күүнзеген күүндериле коштой эн артык кылык-жандары, героизми, төрөлин сүүгени көргүзилген.

Баатырлар качан да болзо ак-чек санаалу, жалтанбас, жокту-гойуларга килемкей, буурзак, албатынын керектеринин эрчимдү бүдүрөөчилери болодылар. Чөрчөктөрдө улус бойы-бойлоры ортодо бек нажылыкту, үй улустарына кару болоры, андап-куштап, мал азырап журтаары — аятай улустын жадын-жүрүминин ончо ло жаны поэтизировать эдилеп көргүзилген. Онызыла коштой олардо албатынын юморы, каткырып билери, өштүлөрдү шоодып, электеп, сатирически журап көргүзери, чечени — поэтический искусствозынын ончо ло эп-аргалары жуулган. Бу ончозы Н. Улагашевтин чөрчөктөринен анчадала чокум, жарт көрүнөт.

Же Н. У. Улагашев жаңыс ла озогы чөрчөктөр айдатан кижин эмес болгон. Ол бистин ороондо ончо ло керектерди ажарып, жүрегиле бу улу керектерде кожо туружып, көп жаңы да үлгерлер чүмдеген: «Колыгар кыскачак»², «Ойно, ойно, топшуурым!»³, «Октябрьдын кожоңы»⁴, «Эки закон»⁵ оной до өскөзи. Бу произведениелерде кайчы жаңы жүрүмди чүмдү поэтический сөстөрлө жаркындаптып көргүзүп, социализмди жөнүлү төзөгөн со-

¹ Ондо ок, 286 стр.

² Н. Улагашев. Колыгар кыскачак! газ. «Кызыл Ойрот», 23. II 1940.

³ Н. Улагашев. Ойно, ойно, топшуурым! газ. «Кызыл Ойрот», 7. XI. 1940; Играй, играй, мой топшуур газ. «Звезда Алтая», 14. VII. 1951.

⁴ Н. Улагашев. Октябрьская песня, газ. «Красная Ойротия», 7. XI. 1942; Октябрьдын кожоңы, «Кызыл Ойрот», 7. XI. 1942.

⁵ Н. Улагашев. Два закона, перевод А. Сотникова, в книге «Великая дружба», Горно-Алтайск, 1956, стр. 91 — 93.

ветский улустың ат-нерелүүн мактайт. Ада-Төрөл үчүн Улу жуу ойинде карган кайчы алтай уулдарын үүрлү бөрүлерди — фашисттерди — жоголторго фронтко ийип, алкыш сөзин мынайда айткан:

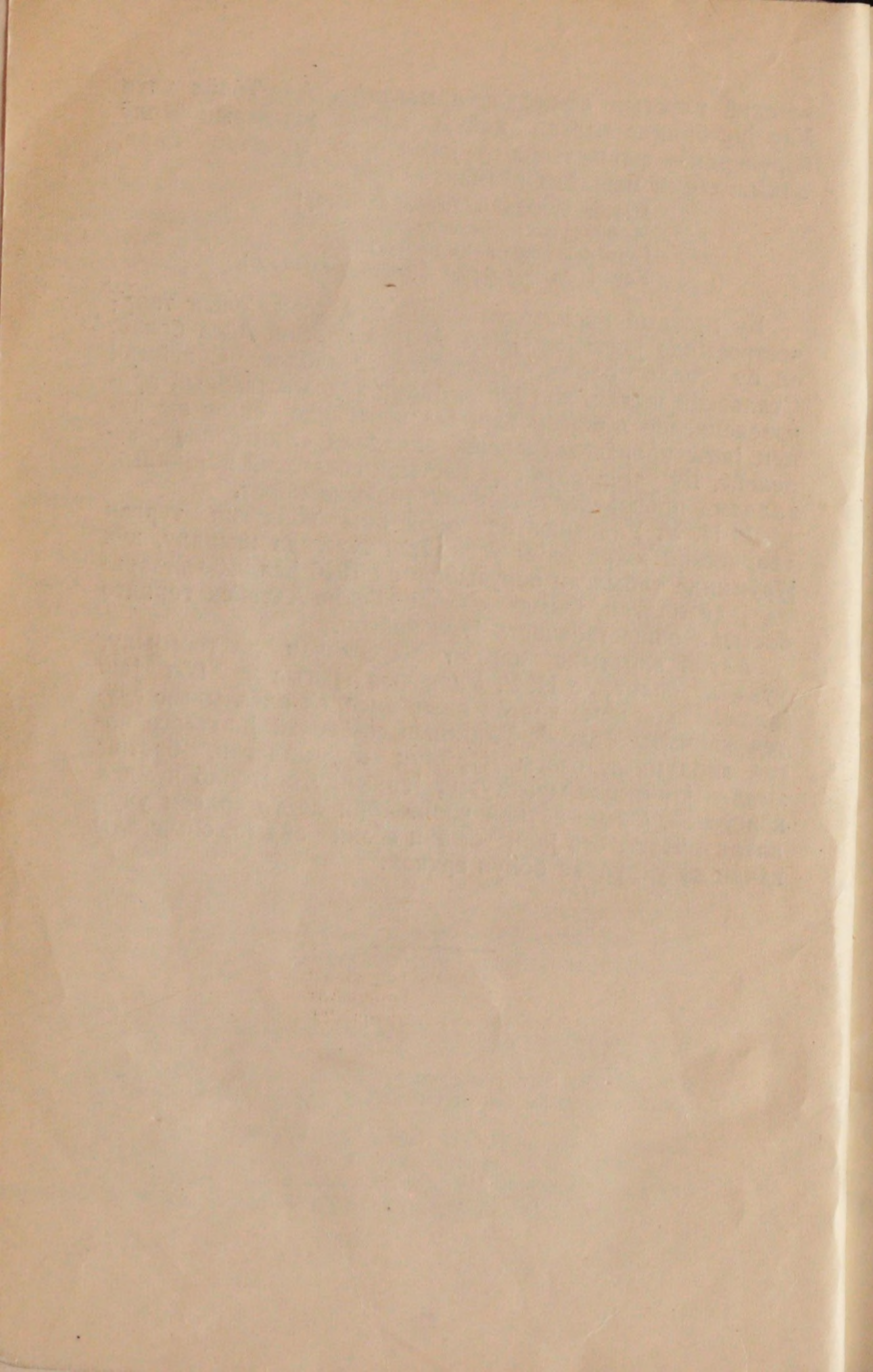
Мениң уулдарым, кайра баспагар!
Мениң жүрегим слерле кожо.
Оштү-бөрүлерди кыра согыгар,
Качан да жок эдип үренин божодоор!

Бу мындый произведениелер чүмдеери оның творчествозында жаңы жол, жаңы эп-арга болгон. Айса болзо, ол бу жолло барып, Джамбул Джабаев, Сулейман Стальский чылап, көп жаңы, бийик художественный произведениелер чүмдеер эди. Ол керегинде оның эн артык жаңы произведениелери, анчадала «Эки закон», керелейт. Бу үлгер алтай ла бастыра советский поэзиянын талдама произведениелеринин тоозына кирет.

Же Н. У. Улагашевтинг оноң ары көндүгип турган творческий ижин өлүм үсти. | Жаш тужунда шыралу, күч жүрүминде табылган ооружынан ол 1946 жылда 30 январьда жада калган. Оның сөөгин Горно-Алтайск городто бастыра общественность жууп койгон.

Алтай албатыда карган улус качан да тоомжулу, күндүлү болот. Же Н. У. Улагашев жаңыс ла көп жаш жажаган, көп неме көргөн кижиги эмес, ол албатынын сүүген кайчызы болгон. Улагашев советский жийттерге алтай албатынын озогы жүрүмин куучындаган, бистинг эмдиги жүрүмнинг ырыстузын жаркынду сөстөрлө чүмдеп көргүскен. Оның айткан чөрчөктөри ле үлгерлери учун алтай албаты ого жаан быян сөзин айдып, оның ады качан да ундулбас болуп арткан.

Суразаков Сазон Саймович

Сказитель

Н. УЛАГАШЕВ

На алтайском языке

Редактор *С. С. Каташ*

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*

Технический редактор *М. И. Тихтиевков.*

Корректоры

Е. Н. Плеханова и А. И. Тодошев.

* * *

Сдано в набор 9/III 1961 г. Подписано
к печати 16/III 1961 г. Формат 84 x 108¹/₃₂.

Физ. п. л. 1,12. Усл. п. л. 1,84.

Уч.-изд. л. 1,75.

Тираж 1 000 экз. АН 09081 Заказ № 1487

Цена 5 коп.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.

Типография № 15, г. Горно-Алтайск,

проспект им. Сталина, 29.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY DEPARTMENT

PHILOSOPHY 101

LECTURE NOTES

PHILOSOPHY 101: THE HISTORY OF PHILOSOPHY
LECTURE 1: THE PRE-SOCRATIC PHILOSOPHERS
LECTURE 2: SOCRATES AND PLATO

LECTURE 3: ARISTOTLE
LECTURE 4: THE STOICS
LECTURE 5: THE EPICUREANS
LECTURE 6: THE SKEPTICS

LECTURE 7: THE RENAISSANCE
LECTURE 8: THE SEVENTEENTH CENTURY
LECTURE 9: THE ENLIGHTENMENT

Баазы 5 акча

М

